

DET PERFEKTA BROTTET?

RIKSDAGSHUSBRANDEN OCH NAZISTERNA

Av fil. mag. LENNART BOHMAN, Djursholm

HITLER utnämndes till rikskansler den 30 januari 1933. Hans politiska ställning var då varken säker eller avundsvärd. Under den stora depressionens tryck var det tyska politiska livet under de första åren av 30-talet ytterst labilt. Året 1932 var en enda lång dödskamp för Weimar-republiken: det ena valet följde på det andra, svaga regeringar växlade snabbt, författningen åsidosattes genom fullmaktslagar. Med särskilt stöd av den ekonomiskt och socialt pressade lägre medelklassen och med stötgrupper av halvkriminellt, sysslolöst proletariat, styrde nazistledningen sin slingrande kurs fram emot den politiska makten. En stark framgång i sommarvalen följdes av en betydande tillbakagång vid höstvalen. Efter växlande försök till opportunistiskt samarbete med skilda partier (även med kommunisterna) gingo nazisterna i januari 1933 efter Papens förmedling definitivt i pakt med det tysknationella partiet, junkrarnas och större delen av tungindustriens parti.

Denna allians var ett förnuftsäktenskap mellan två partier, vilkas respektive väljarmassor voro kulturellt, ekonomiskt och socialt alltför vitt skilda för att i längden möjliggöra en gemensam politik i bådars intresse. De tysknationella hoppades att göra det halvproletära nazistpartiet med dess suspekta anseende till ett redskap för sin gängse konservativa, ja, reaktionära politik. För nazistledarna gällde det bl. a. att genom samgåendet med »baronerna» och »herrarna av kol och järn» bli regeringsfäähig, d. v. s. övervinna den aristokratiska presidenten och fältmarskalken Hindenburgs motvilja mot att släppa in den böhmiske korpralen Hitler och hans anhang i regeringen.

Mot denna bakgrund bildades koalitionsregeringen av den 30 januari. I skarp motsättning till partiernas inbördes numerär fingo nazisterna besätta utöver kanslerposten blott två ministerposter, medan flertalet tillföll de konservativa. Hitler var alltså ännu långt ifrån någon diktator — tvärtom kunde han och hans

båda kamrater uppfattas som en gisslan hos de tysknationella. Många väntade, att naziministrarna snart skulle göra sig omöjliga, »regera ihjäl sig», varefter partiet skulle deklinera och makten tillfalla andra.

För att söka komma ur sitt tvångsläge genomdrevo nazisterna omedelbart beslut om nyval till riksdagen den 5 mars. Februari månad blev därför valförberedelsernas tid, och kampen stod hård ej blott mellan regeringen och oppositionen utan även mellan de båda regeringspartierna. Några nämnvärda popularitetsvinnande lättnader i de föregående årens krisrestriktioner förmådde regeringen ej vidtaga; nazistpartiet hade ju även förlorat den tack samma möjligheten från tidigare år att gå i spetsen för missnöjesagitationen mot regeringspolitiken. Dock kunde regeringen tämligen oförtjänt draga fördel av de småningom mognande resultaten av de föregående regeringarnas utrikespolitik, liksom av att världsdepressionen redan börjat hävas.

I stort sett tedde sig valutsiktorna för nazisterna ej ljusare än att man både inom och utom partiet väntade, att höstens tillbakagång väl kunde fortsätta. Av rivalitetsskäl — och kanske även med hänsyn till politisk anständighet — vägrade de tysknationella att genom kupper eller undantagslagar lägga hinder i vägen för de andra partiernas, t. ex. kommunisternas, valpropaganda. Denna deras inställning ändrades ej ens, då minister Göring i slutet av februari tillkännagav, att polisen gjort för kommunisterna ytterst komprometterande fynd i deras partilokaler i Berlin; enligt dessa skulle kommunisterna ha förberett attentat, sabotage och väpnat uppror.

Situationen förändrades fullständigt, då på kvällen den 27 februari brand — tydligen mordbrand — utbröt i riksdagshuset i Berlin. På själva brandplatsen, uppenbarligen i färd med brandanläggningen, arresterades den holländske kommunisten eller förutvarande kommunisten van der Lubbe. Under den närmast följande tiden anhölls vidare en tysk kommunistledare samt tre landsflyktiga bulgariska kommunister, däribland den nuvarande ministerpresidenten Dimitrov.

Inom regeringen tog Göring ledningen av undersökningen om branden. Redan en timme efter brandens uppkomst lät han tillkännagiva — under åberopande av Lubbes partitillhörighet och de tidigare gjorda kommunistfynden —, att branden vore en kommunistisk provokation, en »fanal» eller signal till ett riksomfattande uppror. Redan samma natt häktades hundratals, kanske tu-

sentals oppositionsmän, särskilt kommunister. Följande dag, den 28, förmådde regeringen presidenten att utfärda en nödförordning »till skydd för stat och folk», enligt vilken kommunisternas verksamhet förbjöds och socialdemokraternas inskränktes.

De återstående dagarna före valen präglades av framagiterad kommunistiskräck och SA:s gatuterror. Valen blevo också en oväntad stor framgång för nazisterna och ett bakslag både för deras regeringskolleger och för kommunisterna. Genom att genomdriva, att de valda kommunisterna nekades säte i riksdagen, uppnådde nazisterna majoritet där. Inför trycket av kommunistiskräck och det ändrade styrkeförhållandet partierna emellan antog den nya riksdagen den 23 mars med stor majoritet och under anslutning från flertalet partier en fullmaktslag till regeringens förmån, som för fyra år framåt gjorde riksdagen överflödigt och utgjorde den formella grunden för den tyska diktaturen.

Regeringen överlämnade, till synes lojalt, undersökningen till polismyndigheterna, varefter målet under hösten i vederbörlig ordning handlades inför riks-rätten i Leipzig, Tysklands högsta domstol, vars jurister varit verksamma inom domstolen i årtal och alltså ej utnämns av nazisterna. Av de fem anklagade frikändes fyra, medan den på bar gärning gripne Lubbe på eget erkännande dömdes till döden och avrättades. Parallellt med Leipzig-rättegången sammanträdde i London en undersökningskommission, bestående av åtta jurister från skilda länder. Kommissionens medlemmar voro politiskt antinazistiska och i regel vänsterorienterade men avsågo att opartiskt granska det i och utom Tyskland offentliggjorda materialet samt även själva insamla kompletterande material. I överensstämmelse med en allmän uppfattning i Västeuropa förklarades i denna »motprocess» Lubbe visserligen vara skyldig till mordbrand men i första hand vara ett redskap för nazistiska brandanläggare.

— — —

Det torde framgå, att riksdagshusbranden den 27 februari egentligen utgjorde en viktigare vändpunkt i Tysklands politiska liv än Hitlers kanslersutnämning den 30 januari. Uttrycket Machtübernahme, som brukar användas om sistnämnda händelse, kunde därför med större rätt fästas vid händelserna den 27 februari, som kullkastade partiernas jämvikt och blevo den definitiva upptakten till den bruna diktaturen.

Det är otvivelaktigt, att branden kom särdeles lägligt för nazisterna och befriade dem ur ett svårt politiskt läge. Lika obestrid-

ligt är, att nazisterna utnyttjade den skrupelfritt till sin egen fördel, ja, att de handlade så som de rimligtvis skulle ha gjort, om de själva anlagt den. Dessa båda omständigheter äro givetvis indicier mot nazisterna men avgöra självklart ej skuldfrågan: vem eller vilka anlade branden?

Söker man idag, i Sverige, granska denna fråga, möter man genast den svårigheten, att ej allt offentliggjort material, vare sig i tidningar eller böcker, finnes tillgängligt i Sverige. Men en väsentligare vansklighet beror på källmaterialets allmänna karaktär.

Riksdagsbranden kan ju nämligen ses som ett kriminalmål, som tillika blev ett politiskt mål. Just brottmålets politisering ger materialet dess egenart: utredningar, referat och protokoll med den i brottmål sedvanliga juridiska objektivitetens stämpel äro sällsynta. Varken från riksrätten i Leipzig eller från juristkommissionen i London ha protokoll och akter publicerats i tillfredsställande omfattning. Själva anklagelseakten offentliggjordes ej fullständigt av de tyska myndigheterna, men juristkommissionen lyckades tjuvfotografera den och publicerade den, åtminstone delvis. De inför domstolen och kommissionen avgivna sakkunnigutlåtandena och vittnesmålen måste givetvis läggas till grund för en förklaring av målet, men deras verkliga innebörd och fulla värde låta sig svårligen avgöra på grundval av kortfattade färgade referat i tidningar och stridsskrifter, utan tillgång till fullständiga handlingar och protokoll. Även officiellt material, t. ex. polisundersökningens, objektivitet och tillförlitlighet har ifrågasatts. Genom att myndigheternas pressmeddelanden efter branden ofta voro förhastade eller avsiktligt vilseledande och ibland sinsemellan motstridiga ha dessa officiella notiser kommit att bli indiciematerial till själva branden.

Bedömandet måste därför t. v. huvudsakligen ske på grundval av starkt polemisk-politiska eller på annat vis svårtolkade källor: andra- och tredje-handsuppgifter, tidningsreferat, dokumentkopior, uppenbart jäviga men juridiskt ej prövade vittnesmål, påstått initierade men okontrollerbara avslöjanden. Även om man finner de nu tillgängliga indicierna peka ganska enstämmigt i viss riktning, gör man nog klokt i att ej anse dagens slutsatser med visshet vara även morgondagens. Mycket aktmaterial och många vittnesmål kunna ännu dyka upp: Leipzig-domstolens papper påstås finnas bevarade i Nürnberg, och Papens hittillsvarande redogörelser torde ej vara uttömmande — för att nu blott nämna två källor.

Med någon förenkling kan brandens uppkomst förklaras på tre sätt: den var ett verk antingen av Lubbe ensam, eller av Lubbe plus kommunister, eller av Lubbe plus nazister.

Redan den första möjligheten, som man hört minst talas om, förtjänar beaktande. Det finns inga säkra bevis mot uppgiften, att Lubbe under polisförhören och rättegången ständigt förklarade sig ha varit ensam om dådet och ha handlat icke av partipolitiska skäl utan som en individuell protest mot samhället. Trots Lubbes utsago blev den uppfattningen emellertid mycket snart allmänt omfattad, att branden måste ha varit ett verk av flera personer. Denna uppfattning grundar sig på både taktiskt politiska och sakligt juridiska skäl, vilkas förutsättningar båda förtjäna att granskas.

Vad först den politiska sidan beträffar, bidrog säkert den tillspetsade situationen inom Tyskland vid denna tid till att både nazisterna och deras motståndare omedelbart utpekade motparten som skyldig till en politisk förbrytelse. Vi ha nämnt, hur Göring dröjde blott en timme med att i radio beskylla kommunisterna för dådet, och Hitler yttrade redan på brandplatsen — »rent intuitivt» och på ett sätt sätt som icke utan skäl ansetts starkt komprometterande för honom själv —, att branden vore »ett tecken från himlen» och att den önskade aktionen mot kommunisterna nu skulle kunna förverkligas. Å andra sidan berättar den redan då avhoppade nazisten Otto Strasser, att han brandkvällen frågat en droskchaufför, vad det var för starkt eldsken som syntes, och fått det likgiltiga men övertygade svaret, att nazisterna tänt eld på riksdagshuset. För att styrka sina försök att engagera motparten i branden framställde både nazisterna och deras motståndare frågan: cui bono? — d. v. s. vilka hade politiskt intresse av att före valen anlägga branden. Det är givet att båda sidor framhöllo motpartens beräknade fördel och på så vis skapade ett motiv för brottet.

Rent juridiskt avvisade både den tyska riks-rätten och den internationella juristkommissionen — fastän med motsatta syften — tanken på Lubbes ensamskuld främst på grundval av de tre inför riks-rätten hörda brandtekniska experternas enhälliga utlåtanden om omöjligheten för en man att ensam anlägga en så omfattande brand. Värdet av denna enhällighet minskas dock av flera skäl: dels upphörde den, då de sakkunnigas mera hypotetiska försök att positivt förklara brandens uppkomst voro helt skilda och delvis oförenliga; dels har grundligheten i deras utredning ifrågasatts;

dels ha andra experter nått andra resultat eller helt enkelt ifrågasatt möjligheten att i efterhand med full visshet klarlägga brandens orsaker. Slutligen kan man åtminstone tveka om deras s. a. s. psykologiska tillförlitlighet: de kunna ha känt sig tveksamma att kategoriskt desavouera de officiella uppgifterna från Görings presstjänst (det var då ännu ej brukligt att ministrar uppsåtligt ljögo); det är också uppenbart, att regeringens påtryckningar ruckade på domstolsledamöternas, åklagarvittnenas och de medicinska sakkunnigas objektivitet.

Lubbes brottslighet är otvivelaktig. Hans ensamskuld har som synes knappast påvisats vara tekniskt utesluten, men med hänsyn till andra vittnesmål är den ej sannolik.

Ännu mindre bevisad är den andra av de tre nämnda förklaringarna: kommunisternas ansvar för branden. Riksrätten visade åtminstone i så måtto mod och opartiskhet, trots stark press från regeringen, att den ju frikände de fyra medanklagade kommunisterna. Av ringa verklig betydelse är, att domstolen för att ej helt strandsätta de makthavande förklarade, att branden likväl måste ha varit ett högförräderibrott av det tyska kommunistpartiet; några positiva bevis framlades aldrig.

Den för regeringen jämförelsevis olyckliga utgången av processen är säkert huvudskälet till att det material, som från tysk-nazistisk sida publicerats om branden, är så torftigt. Det är ej ägnat att förvåna, att nazistiska politiker och historiker likväl gärna i allmänna ordalag — men utan att ingå på besvärande detaljer — upprepade »fanal-teorin»: branden som en upptakt till ett kommunistiskt uppror.

— — —

Otto Strassers anekdot om droskehauffören visar, att nazisterna omedelbart misstänktes för att ha anlagt riksdagshusbranden. Under de femton år som gått ha misstankarna icke försvagats. Nazisterna misslyckades i sitt försök att bevisa kommunisternas skuld. Arten och omfattningen av van der Lubbes skuld är ännu ej klarlagd. Återstår då att granska den tredje möjligheten, nazisternas eventuella delaktighet, att belysa den grund, varpå misstankarna vila, och några av de skrifter, där de kommit till uttryck.

Vid sidan om domstolsmaterialet föreligger ett annat, kanske ännu mer »spännande» material i talrika initierade eller förment initierade avslöjanden från både nazistiskt och konservativt håll. De konservativa vittnesmålen komma eller föreges komma i regel

från personer, som utan att själva tillhöra nazistpartiet dock äga eller påstå sig äga god insyn i dettas verksamhet. De ha icke omedelbart varit engagerade i mordbranden, och deras vittnesmål äro därför i så måtto inga bekännelser eller försvarstal. Däremot ingå de stundom som led i försvar för vederbörandes allmänna förbindelser med nazisterna, och till detta måste tagas hänsyn vid bedömande av vittnesmålen opartiskhet och trovärdighet. Genom att de icke varit direkt medskyldiga i dådet sakna de i regel kännedom om detaljer i dess verkställande men anse sig kunna överblicka planläggningen i stort. De äro i flera fall icke blott namngivna utan även allmänt kända personer.

Med undantag för den nedan nämnde Ernsts redogörelse råder det motsatta förhållandet med de utpräglade nazistvittnesmålen, som med detta undantag härstamma från underordnade verktyg, vilka föga eller intet veta om motiv och planläggning utan betrakta saken ur det verkställande redskapets grodperspektiv. Dessa vittnesmål äro ofta särskilt starkt sensationsmättade och svagt dokumenterade. Hela skuldfrågan kunde ju ytligt sett tyckas vara löst, när vi nu äga nazisters bekännelser om sin egen medverkan vid brandanläggningen. Men som bekant bör en anklagad om möjligt ej dömas enbart på sin bekännelse — och dessa bekännelser ha heller ej tillkommit i syfte att få »brottslingen» dömd till straff: dessa frivilligt avgivna redogörelser ha ofta en lätt tvivelaktig karaktär av kronvittnesmål. Flera av dem torde motsvara karaktéristiken: »dessa många sagoberättare ur fångelserna, som söka förskaffa sig ett tillfälligt avbrott i den dagliga långtråkigheten» (H. B. Gisevius) eller: »den mycket stora och för juristkommittén väl kända typen av sagoförtäljare, som velat leva på sitt yrke» (G. Branting). Anklagelser, som komma från avfallingar, äro ju aldrig a priori särskilt trovärdiga.

Det är påfallande, hur ofta dessa bekännelser blott innehålla rykten och upplysningar, som varit allmänt spridda muntligen och i tidningar, eller blott giva följesamma svar på frågor, som framställts i tidigare anklagelseskrifter. Det är utan ingående studier i dagspressen och andra uttryck för allmänhetens dagsaktuella orientering i regel omöjligt att avgöra, om dokumentförfattaren varit påverkad eller oberoende av eller tvärtom upphovsman till den antinazistiska opinionens allmängods.

Både politikern Rauschning och generalen Halder berätta, att Göring i slutna sällskap skrutit med att ha anlagt branden, varvid han i det ena fallet skall ha tillfogat: »Jag har inte något samvete.

Mitt samvete heter Adolf Hitler.» Men även om nu sagesmännen skulle riktigt återgiva Görings berättarglädje, vad garanterar, att ej denne i sin förment säkra ställning under välmaktens dagar sökt lägga en tum till sin kriminella växt genom att taga på sig ansvaret för en handling, som han kanske ej utfört men gärna hade velat utföra? Detsamma gäller ett yttrande, som Rauschning tillskriver Hitler: »Från denna brand utgår en ny epok i världshistorien... Jag har försatt den gamla tant Hugenberg et consortes i skräck och ängslan. De tilltro mig att själv ha anstiftat branden. De tro mig vara djävulen själv. Det är som sig bör.»

Inför många av de nazistiska bekännelserna erinras man om den situationen, då en person av fyra ögonvittnen anklagas för mord, och dessa fyra påstå sig ha sett honom dränka, skjuta, strypa resp. förgifta offret. Rimligtvis torde minst tre av vittnena tala osanning, och på liknande vis är det uppenbart, att åtminstone somliga av nazibekännarna ljuga om sin egen medverkan — till den grad gå deras historier isär. — Utförligast och på sin tid mest uppseendeväckande bland nazistbekännelserna torde vara den, som postumt tillskrevs den under 30-juni-morden 1934 avrättade SA-ledaren Karl Ernst. Denne ger en ingående redogörelse för brandanläggningens politiska motiv samt för planläggningen under Görings och Goebbels' och för utförandet under Ernsts egen ledning. Om Ernsts historia överhuvud är sann — vilket bl. a. Hjalmar Söderberg i en tidningsartikel sökte hävda —, måste den tillmätas avgörande värde, ty Ernst intog en central plats inom SA:s terrororganisation. Men dess autenticitet är långtifrån klarlagd, och bekännelseskraftens tillkomsthistoria har en lätt rövarromantisk om också ej helt orimlig prägel, med dokumentsmuggling, utpressningsförsök, naiva täckbenämningar och homosexuell jargong.

— — —

Nazisternas utnyttjande av branden genom press och radio blev ju omedelbart framgångsrikt, då en lämplig kommunistkräck skapades och valsegern därmed säkrades. Men det har bland dem, som misstänka nazisterna för brottet, ej kunnat undgå att väcka förvåning, att dessa pressmeddelanden och radiokommunikéer ha tyckts så illa förberedda, varit så motsägande och delvis klart lögnaktiga, att de på lång sikt kanske mer än något annat stärkt misstankarna. Någon förklaring kan ligga däri, att nazisterna aldrig väntat, att saken skulle väcka sådant uppseende, särskilt ej utomlands; därför skulle de aldrig ha trott sig behöva så jäm-

förelsevis öppet redovisa för undersökningarna, som de tvungos till.

Borgerliga tyska tidningar gävo redan de första dagarna i mars otvetydiga uttryck för sin skepsis mot de nazistiska förklaringarna av branden. Av stort intresse är härvidlag en från regeringen den 28 februari utgången officiös tidningskommuniké. Denna säges bygga på en rapport i kabinettet, avgiven av minister Göring, och innehåller huvudsakligen häftiga beskyllningar mot kommunisterna. Märkliga äro två uttalanden: dels anger Göring som sannolikt, att de kommunistiska mordbrännarna lämnat brandplatsen genom en värmeledningstunnel mellan riksdagshuset och riksdagspresidenten Görings palats; dels meddelas, att två personer anhållits, emedan de spritt rykten om att branden anstiftats av Göring. Teorien om tunneln hade överhuvud ej framförts tidigare och miss-tankarna mot Göring åtminstone ej berörts i borgerlig press. Eftersom båda dessa teorier ha kommit att spela en stor roll i den antinazistiska agitationen, har man förvånats över att just Göring var den förste att framlägga dem. Förklaringen sökte man först antingen i en lapsus linguae eller i en visserligen misslyckad list av Göring. Båda förklaringarna äro ju mycket osannolika, men Konrad Heiden framlade i stället en fullt rimlig: kommunikén är i så måtto ett falsarium, som den ingalunda återger Görings tankegång och förmenta rapport, men i så måtto en äkta regeringskommuniké, som den utgått från de tysknationella ministrarna, vilka på ett skenbart oskyldigt sätt velat sprida sanningen om branden.

Misstanken om detta säregna tillvägagångssätt stärkes av att ryktena särskilt omhuldades av den tysknationelle partiledaren och ministern Hugenberg's presstjänst. Snart inflöt i ett par tidningar en ny kommuniké, vari beskyllningarna mot undersökningsmyndigheterna och nazistledarna upprepas, visserligen med den plikt-skyldiga men något tjuvpojksaktiga avslutningen, att allmänheten eftertryckligen varnas för att ge vidare spridning åt detta bakdanteri. Övriga tidningar förbjödos omedelbart återge detta meddelande, och Göring lät tillkännage, att de båda tidningarna fallit offer för en kommunistisk förfalskning. Sannolikare är väl då, att de tysknationella ministrarna ånyo varit framme för att diskreditera sina nazistiska kolleger.

Denna hypotes om de tysknationella ministrarnas förfarande skulle dock vara alltför löst grundad, om man ej från annat håll trodde sig veta, att de snabbt fattat förbrytelsens art, ogillat den och sökt avvärja dess politiska följder. Möjligen redan i mars

1933 började nämligen cirkulera i politiska kretsar i Tyskland en skrift, som sedermera kommit att kallas »Oberfohrens memorandum». Dess formella äkthet är omtvistad, men den internationella juristkommissionen i London menade sig genom vittnesmål kunna fastställa, att dess innehåll motsvarade de föreställningar om brandens bakgrund och tillkomst, som hystes inom ledande tysk-nationella kretsar.

Memorandums innehåll är i korthet följande: För att skapa en förevändning för förbud mot den socialdemokratiska och kommunistiska agitationen, vilket vore nödvändigt med hänsyn till nazisternas eljes dåliga valutsikter, lät regeringen den 24 februari ånyo undersöka Karl Liebknecht-Haus, kommunisternas högkvarter i Berlin. Liksom vid en tidigare undersökning påträffades intet komprometterande material, men den 26 utsändes en kommuniké om sådana fynd. De tysk-nationella ministrarna genomsådade bedrägeriet och ställde Göring till svars för de klumpigt utförda förfalskningarna; med hänsyn till det politiska läget beslöto de dock att tåga med saken. Kulmen på den nazistiska kampanjen mot vänstern skulle bli en serie mordbränder, som skulle tillskrivas kommunisterna. Planens upphovsman vore Goebbels, dess organisatör Göring; riksdagsbranden anlades av några SA- och SS-ledare, som tillsammans med Lubbe togo sig in i riksdagshuset genom värmeledningstunneln. De tysk-nationella ministrarna genomsådade mordbranden, och i memorandum skildras slitningarna inom kabinettet under den följande veckan.

Medan det torde vara bevisat, att Oberfohrens memorandum innehåller felaktiga detaljer om själva brandanläggningen, torde det alltjämt utgöra huvudkällan för kännedomen om mordbrandplanens motiv och tillkomst. En förnyad granskning av dess autenticitet och tillförlitlighet borde nu efter kriget kunna ge säkrare resultat; det skriftliga materialet för en sådan undersökning befinns sig troligen i London.

— — —

Då Gisevius häromåret gav ut »Bis zum bittern Ende», ville många i denna bok finna den definitiva sanningen om riksdagshusbranden. Denna ägnas ett innehållsdigert och uppslagsrikt, men som alltid hos denne författare mångordigt och virrigt kapitel, där hans subjektiva funderingar blandas med fakta och iakttagelser. Ett fördelaktigt intryck av hans förmåga att draga slutsatser av sitt material får man av hans genomtänkta, skarpsinniga och rimliga försök att psykologiskt förklara polisens, vittnenas,

domstolens och allmänhetens inställning till branden och dess följder. Av större betydelse för kännedomen om branden är dock den avdelning av framställningen, som kan rubriceras som »källa». Med hjälp av många sagesmän — både höga ämbetsmän och skumma yrkesförbrytare — ger Gisevius en helhetsbild av brandens tillkomst. Han går icke blott själv i god för de uppgifter han lämnar om branden, utan han åberopar även, att hans kollega inom Gestapo, polisofficeren Nebe, på alla väsentliga punkter delat hans slutsatser.

Gisevius' huvudvittne är en återfallsförbrytare och SA-man Rall, tillhörig den bottensats av nazistisk kriminalitet, som kallades Karl Ernsts stabsvakt. Rall berättade välkända ting om SA:s deltagande i verkliga och provocerade gatubråk, samt meddelade den nyheten, att nazisterna använt självantändande vätska mot annonspelare, som voro omtyckta medelpunkter för kravaller.

I slutet av februari kallades Rall jämte nio andra SA-män till Ernst, som meddelade dem, att de utsetts att skapa förutsättningen för ett nazisternas förintande slag mot kommunisterna. För att hindra tystnadsbrott höllos de kasererade de återstående dagarna, varunder ingen generalrepetition företogs men väl flera »krigsspel». Vaga antydningar gävos om en parallellaktion, och två av männen skulle utföra sin del av verket utanför riksdagshuset. På fastställd tid meddelade Ernst de i källartunneln väntande ett givet tecken, varefter dessa, uppdelade i tre patruller och utrustade med självantändande vätska, på tio minuter planenligt utförde sitt verk. Vid utträttat värv fingo de löfte om belöning.

Hur tillkom denna bekännelse, och hur känner Gisevius till den? De första antydningarna om saken berättar han sig ha fått dels genom egna iakttagelser inom Gestapo, dels genom en av Nebes vänner i Berlins polispresidium, vilken meddelat, att liket efter en tydligen av Gestapo mördad man vid namn Rall påträffats; Gisevius har således själv aldrig träffat Rall.

Övriga upplysningar om denne erhöles genom Nebe, som genom att imponera eller smickra lyckades locka följande historia ur en annan SA-man Reineking, som visserligen på Gisevius gjorde ett förvirrat och något otillförlitligt intryck. Vid den lantdomstol, där Reineking var anställd som protokollförare, hade en dag hösten 1933 den för inbrott och stöld häktade Rall oombedd avgivit ovannämnda bekännelse; skälet vore, att han ville hämnas på SA-ledningen för att denna bedragit honom på den utlovade belöningen. Undersökningsdomaren avsånde omedelbart per post proto-

kollet till riksrätten i Leipzig, vilken just då handlade målet mot de för branden anklagade, men den nazistiske protokollföraren fann sig böra meddela händelsen till sina politiska förmän. Ernst och gestapochefen Diels rekvirerade Rall för förhör; i detta fick Reineking deltaga, liksom i det följande s. k. fememordet, likvideringen av partiförrädaren Rall. Man lyckades hindra, att riksrätten erhöll försändelsen med protokollet. En dubblett av Ralls bekännelse fann man vid undersökning hos hans fästmö, som dock hann riva papperet i bitar. Reineking fick en charge inom Ernsts stabsvakt, och Göring, Goebbels och Röhm betygade honom sin erkänsla för hans påpasslighet; till följd av sin lösmynthet blev dock även han inom få år likviderad.

Ett par punkter i Ralls och Reinekings utsagor anser sig Gisevius ha fått omedelbart bekräftade. Av en slump kom han att iakttaga en gestapokollega i färd med att lägga puzzle med och klistra upp pappersbitar, vilka Gisevius menar vara den av Ralls fästmö sönderrivna dubblettbekännelsen. Han avlyssnade vidare flera av de telefonsamtal, som gällde reklamationen av undersökningsdomarens till riksrätten insända protokoll.

Gisevius och Nebe fortsatte sina spaningar. Medan Ralls bekännelse huvudsakligen angår själva brandanläggningen, återgår Gisevius' kännedom om brandens planering och politiska bakgrund i mycket på andra vittnesbörd. Vilka hans övriga sagesmän varit framgår i vissa fall icke klart, men tydligen åsyftas åtminstone personer tillhörande SA, Gestapo och den övriga polisen; flera namngivna höga naziledare skulle under spritpåverkan ha berättat komprometterande ting.

Då Gisevius sammanfattar sina spaningsresultat, anger han som det mest sensationella, att ej Göring utan Goebbels framstår som den egentlige riksdagsbrandstiftaren. Goebbels vore den, som både ursprungligen framfört och i detalj utformat planen. Göring ställde till förfogande sitt presidentpalats med tunneln, genomdrev på Goebbels begäran munkorgsförordningen mot vänsterpressen samt vidtalade polischeferna; i övrigt vore han tacksam stå utanför. Hitler hade fått antydningar om att något vore i görningen som svar på hans uttalade önskemål om ett stort upplagt propagandafälttåg, men han ville vara okunnig om och bli »överraskad» av den konkreta utformningen. För säkerhets skull arrangerade Goebbels så, att han brandkvällen hade Hitler som supégäst för att kunna något preparera honom. — Att inpassa den gåtfulle Lubbe i den nazistiska sammansvärjningen bereder Gisevius

samma svårigheter som flertalet andra skildrare av branden. Å ena sidan tillgriper han så grova medel som att antaga, att Lubbe bearbetats genom hypnos, misshandel och gift — en rikedom på utvägar, som snarast komprometterar författarens omdöme. Å den andra söker han skickligt bevisa, att Lubbe egentligen var ett ganska oväsentligt inslag i affären, och att brandplanen på intet vis stod eller föll med hans medverkan.

Gisevius' rekonstruktionsförsök är dock i huvudsak både rimligt och konsekvent. Dess svagheter ligga på ett annat plan än det egentliga innehållets, och det är dessa brister, som hindra oss att se hans version som den med visshet sanna. Värdet av hans skildring beror ej blott på hans personliga trovärdighet, utan också på sanningsvärdet i de meddelanden han mottagit. Om hans person växla omdömena i den övriga tyska motståndslitteraturen, men hans sanningsvilja har knappast ifrågasatts vare sig inom denna eller av de allierade domarena i Nürnberg-processen, vilka senare tvärtom i hög grad baserade sina slutsatser på hans utsagor under ett tre dagar långt vittnesmål.

Om sin egen möjlighet att kontrollera sina sagesmän ger oss Gisevius dåliga anvisningar. Vår möjlighet åter, att i efterhand pröva dem, begränsas som nämnt bl. a. av processmaterialets brister. Ingen av de källor, d. v. s. de personers vittnesbörd, varpå Gisevius stöder sig, återgives i boken ordagrant; vi äga dem blott i hans referat. Gisevius' allmänna uttalande, att han undan för undan gjort anteckningar och samlat dokument, utgör ingen full garanti för att hans redogörelse för branden vilar därpå; vi kunna ej utesluta möjligheten av felkällor i form av förändringar genom författarens reflexioner, önsketänkande eller glömska samt genom inflytande från andra senare, muntliga eller skriftliga, berättelser. I fråga om huvudvittnet gäller, att vi icke blott måste förlita oss på att Gisevius korrekt återger hans berättelse och att denna i sig själv är sann: vi äro även beroende av ett eller flera dememellan inskjutna led, en eller flera mellanhänder. Varken Gisevius själv eller Nebe synes nämligen ha sett vare sig lantdomstolens protokoll eller den sönderrivna och hopklistrade dubblotten av bekännelsen. De utge sig således icke för att äga Ralls vittnesmål i original utan blott i andras version. Vi ha alltså här att göra med ett flerdubbelt sanningsproblem, en kedja där ingen länk får brista. Att lösa detta källkritiska problem har ännu icke varit möjligt — och blir det kanske heller aldrig.

Man hade kunnat vänta — och önska — att Nürnberg-domstolen

skulle ha sökt grundligt klarlägga riksdagsbranden, men så skedde ej. Tvärtom kan man märka en viss likgiltighet från domstolens sida inför ett problem, som syntes den vara av rent inrikespolitiskt och historiskt intresse och icke äga de för rättegången väsentligare utrikespolitiska inslagen. Det bör då kanske ej förvåna, att ganska groteska sakfel rörande branden och Leipzig-processen fingo passera opåtalade. I såväl stämningen som utslaget anges fel datum för branden, i utslaget tillika fel antal i Leipzig anklagade och frikända. Vid den amerikanske huvudåklagarens korsförhör med Göring och en statssekreterare visade alla tre på väsentliga punkter en okunnighet, som Göring visserligen ibland kunde avhjälpa. — I stämningen nämnes branden blott opartiskt och i förbigående utan ansvarsyrkande, i utslaget likaså utan fastställande av skulden.

Kanske blott den praktiska synpunkten, att de anklagade hade mycket nog att stå till svars för och domarena mycket nog att taga ställning till, ligger bakom den amerikanske huvudåklagarens något undvikande formulering om branden: »Förstörelsen av denna symbol för ett fritt parlamentariskt styrelsesätt var så välkommen för nazisterna, att man allmänt trodde, att de själva anlagt branden. När man tänker på vilka förbrytelser de begått, är det svårt att tro, att de skulle ha ryggat tillbaka för mordbrand. Det är dock icke nödvändigt att avgöra vem som anlade branden. Det viktiga är det sätt, varpå branden utnyttjades, och den verkan den hade på den tyska allmänheten...»

Kanske ligger därbakom också juristens motvilja mot att fälla dom i denna sak, som alltjämt ter sig något mörk, även om indierna övervägande peka i bestämd riktning. Åtminstone ansvarsfördelningen naziledarna emellan är ännu ej klarlagd.